

Eva Österberg

Folklig mentalitet och statlig makt Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige

Kultur och politik

”Bönder” kallade *Eric Wolf* rätt och slätt en av sina socialantropologiska studier från 1960-talet. Den har blivit en klassiker av skäl som är uppenbara för läsaren. Om ock nätt i formatet är boken fylld av tankar som spränger gränser och öppnar djup. Wolf visar bönderna som aktörer i ett ekologiskt dilemma. De kämpar för sin överlevnad gentemot de krafter som hotar försörjningen; de är subjekt med en egen rationalitet. Deras värld är inte oordnad utan tvärtom ordnad, men inte enligt några enkla och givna formler. Bönderna fungerar inte heller alltid som ett bakåtsträvande och passivt släkte. Tvärtom formar de aktivt sådana synsätt, ritualer och rutiner som hjälper dem att leva:

Trots alla litterära klichéer om orubbliga bönder befinner bönderna sig alltid i en dynamisk fas, i ständig rörelse mellan de två polerna under sitt sökande efter en lösning på det grundläggande dilemma.

En bondebefolknings existens innebär inte blott en relation mellan bonde och icke-bonde, utan även en form av anpassning, en kombination av attityder och verksamheter som avser att stödja jordbrukaren i hans försök att försörja sig och de sina inom en samhällsordning, som hotar denna försörjning. (*Eric Wolf, Bönder, sv övers 1971, s 32.*)

Wolf utgår alltså ifrån att det i böndernas vardag finns en skarp konflikt som ligger i dragkampen om deras produktion. Men han är också på det klara med att denna konflikt inte alltid artikuleras — eller ens syns — på ett dramatiskt sätt. Dilemmat kan ta sig former som innebär att samhället inte sprängs utan trots allt hålls samman.

I sitt vetenskapliga sökande är Wolf med andra ord lika nyfiken på *integration* som *konflikt*. De existentiella villkoren blir en fråga inte endast om materiella resurser och sociala organisationsformer, utan lika mycket om normer och värderingar så som de kommer till uttryck i daglig verksamhet.

Titeln på min uppsats — folklig mentalitet och statlig makt — anger en kombination som inte är den vanliga i svensk historiografi. Den pekar på ett möte, ett eventuellt samband, mellan kollektiv *mental* verklighet å ena sidan och organiserad *politisk* realitet å den andra. Svenska historiker har först sent börjat att förena sådana företeelser som faller under begreppet kultur med dem som kan länkas till begreppet politik.¹

Med ett synsätt sådant som Eric Wolfs är kopplingen däremot naturlig. Statsmakten som politiskt och ideologiskt makro-fenomen konfronteras inte endast med bönder som utövare av politik på mikronivå. Statsmakten möter också bönder som är både bärare och skapare av kultur.

Karaktäristiskt för den tidigmoderna staten var att den behärskade ett avgränsat *territorium*, som var mer eller mindre väl integrerat med *maktcentrum*. Över sitt territorium utövade staten *kontroll* genom *monopol på legitimt våld* och på *skatteuppbörd*.²

Bönder definieras i sin tur som de som *inte* var herrar, inte adelsmän, inte godsägare. De odlade jorden med varierande grad av bruks- och besittningsrätt, eller också var de både hantverkare och bonde. De representerade det *Peter Burke* med sitt europeiska perspektiv kallar "den lilla traditionen", i kontrast till "den stora traditionen" som upprätthölls av utbildade eliter, av artikulerade renässanstänkare eller kyrkliga ideologer. Den lilla traditionen visade sig bl a i folkliga visor, i myter och fester. Den kom kanske upp till ytan i allmogens klagomål, i häxprocessernas eller inkquisitionens domstolsprotokoll.³

Peter Burke talar om kultur och inte om mentalitet. Men hans kulturbegrepp medför, att han inriktar sig på samma aspekter som många mentalitetshistoriker. Liksom t ex Marc Bloch, Jacques Le Goff eller Aron Gurevich försöker han nå kunskap om de *system av föreställningar* och *värderingar*, som är immanenta i människornas vardagliga liv. De kan ta sig uttryck både i rutiniserat handlande, i symboler och i tal. *Aron Gurevich* formulerar sig på följande sätt:

Vi menar att de grundläggande universella kategorierna i en kultur måste tydliggöras. /— — / Dessa universalbegrepp är i varje kultur förenade med varandra och bildar ett slags "världsmode" — ett nät av koordinater med vilkas hjälp människorna uppfattar verkligheten och bygger upp den världsbild, som existerar i deras medvetande.⁴

Både Burke och Gurevich urskiljer således analytiskt en mental värld som inte är identisk med den materiella. Men detta är inte detsamma som att de ser den mentala världen som fristående från verklighetens mer handgripliga dimensioner. Tvärtom förutsätter de något slags samband mellan andra realiteter och mentaliteter, mellan materia och ande. Sambandet är bara inte så lätt att fixera entydigt.

Peter Burke betonar hur bebyggelsemönster och social struktur kan ingå i den "ekologi" som ytterst bidrar till att forma olika kulturer: "Om kulturen växer fram ur den totala livsstilen kan man förvänta sig att bondekulturen varierar med ekologiska skillnader lika väl som med sociala."⁵

Aron Gurevich talar om hur människans arbete med naturen och de sociala villkoren motsvarar ett särskilt sätt att uppleva världen. Men samtidigt påverkar människornas tanke-system deras vardagliga praxis, i en dialektisk relation.⁶

Varken hos Burke eller hos Gurevich är det alltså fråga om någon kausal

reduktionism. En viss ekotyp eller en viss produktion förväntas inte automatiskt resultera i en specifik mentalitet/kultur/världsbild. Ändå antar de att människornas trosföreställningar, normer och värderingar på något vis formas, omformas och bevaras i en vardaglig praxis som består av arbete och sociala relationer. Till de sociala relationerna räknas även förhållandet till auktoriteter *utanför* och *ovanför* lokalsamhället.

Vad kan man då säga om "ekologin" och "överheten" i det svenska bondesamhället under den tidigmoderna perioden? Låt oss minnas några enkla men väsentliga fakta.

Befolkningen i Sverige—Finland⁷ uppgick kring 1570 till ca 850.000 personer, kring 1600 till 1,2 miljoner och kring 1750 till ca 1,8 miljoner. Huvuddelen av den agrara bosättningen bestod av småbyar (med 3—6 gårdar) eller ensamgårdar, ofta skilda från varandra av stora otillgängliga skogspartier. Städerna var ännu under 1500-talet få och små. Under 1600- och 1700-talen tilltog urbaniseringen, men den var enligt europeiska mått fortfarande modest. Stockholm hade i slutet av 1500-talet cirka 10.000 invånare och kring mitten av 1700-talet ännu inte mer än 60.000.⁸

Härmed är det också antytt, att såväl befolkning som produktion var mer odelat rural i Sverige än i flera andra europeiska länder som t ex England och Frankrike. Visserligen baserade sig den svenska ekonomin särskilt under 1600-talet också på järnproduktion och på manufakturerna initierade av krigens behov. Men den stora massan av befolkningen levde på landet och försörjde sig med åkerbruk, boskapsskötsel, jakt eller fiske inom ramen för en begränsad hushållsekonomi.

Bondehushållen stod t ex för ca 70 % av befolkningen i Frankrike vid 1700-talets början.⁹ För Sverige—Finlands del räknar man med att mer än 95 % av befolkningen utgjordes av bönder och deras hushåll ännu kring 1700. Adeln var överallt i Europa en numerärt liten elit. Men den upptog dock 1—2 % av befolkningen i det folkrika Frankrike, medan den i Sverige—Finland ännu kring 1700 endast utgjorde kring 0,5% och i vuxna män räknade ca 2.500.¹⁰

Bönderna ägde också normalt sett en större del av jorden i Sverige—Finland än i andra länder under den tidigmoderna perioden. I t ex England eller Danmark disponerades en betydande del av jorden och dess inkomster av större godsägare, och franska bönder ägde sannolikt inte mer än en tredjedel av jorden under den tidigmoderna perioden.¹¹ I Sverige—Finland var det däremot en tradition från medeltiden att självägande bönder förfogade över en större del av jorden. Under 1500-talet var deras andel drygt 60 %. Under 1600-talet lyckades visserligen adeln att med kronans hjälp få tillgång till de ekonomiska rättigheterna från en större del av jorden. Men redan i slutet av 1600-talet återtog kronan och bönderna mark från adeln. Under 1700-talet stärktes successivt böndernas rätt till jorden, också kvalitativt, och de fick lov att köpa jord både från kronan och adeln. På 1770-talet var cirka 50 % av jorden i Sverige—Finland bondeägd.¹²

Samtidigt måste det understrykas att både bebyggelsestrukturen och ägoför-

delningen uppvisar stora regionala variationer. I Skåne fanns det t ex väl utbyggda byar, konglomerat av ofta långt över tio gårdar. Också andra regioner bl a i Mellansverige utmärktes av större byar. Delar av södra och mellersta Sverige präglades av en blandad ägostruktur, med betydande inslag av frälsejord. Å andra sidan dominerades norra Sverige och stora delar av Finland totalt av självägande bönder.¹³

Om man ser närmare på de skyldigheter som åvilade bönderna, förstärks skillnaderna mellan Sverige och länder som England eller Frankrike. Jordens brukare var i andra länder ofta fångar i en synnerligen komplex avgiftsstruktur, där nästan ingen kom helt undan skyldigheter till de stora godsägarna. De bönder, som betecknas som självägande i Sverige—Finland, hade däremot inga som helst avgifter till adelsmän. De erlade endast skatt till kronan samt tionde som delvis kom kyrkan, delvis kronan till godo. Adels egna landbönder hade dessutom i regel en rätt stor frihet att sköta odlingen och stanna kvar på gårdarna, så länge de betalade sin ränta till jordägaren. *Gutsherrschaft* var ännu på 1600-talet föga utvecklad i Sverige—Finland. Adlig jurisdiktion över landbönderna saknades på ett par undantag när.¹⁴

Huvudmotsättningen i det svenska samhället bör alltså av rent strukturella skäl ha gått mellan bönder och statsmakt, inte mellan bönder och adel. Och i relationen till statsmakten låg förvisso också ett dilemma av det slag som Wolf utvecklat. Enligt den vanliga synen på svensk historia moderniserades och byråkratiserades statsapparaten alltmer under 1600-talet. Samtidigt började Sverige att driva en aktiv utrikespolitik. Detta krävde stora insatser från bondesamhället, vars invånare förväntades ställa upp bakom fanorna och dessutom tåla ständigt nya skatter. Mot slutet av 1500-talet och under 1600-talet skaffade sig kronan också ett större inflytande över utnämningarna till präster. Den svenska kyrkan förvandlades alltmer till en lojal statskyrka, där prästerna var tjänstemän med en rad administrativa kontrolluppgifter vid sidan av sina ideologiska funktioner.¹⁵

Sverige—Finland kom följaktligen efter hand att framstå som ett gott exempel på effektiv statsbildning. Det svenska samhället är ett lämpligt val om man vill belysa vad som hände då en statlig makt- och kontrollapparat, med en tidvis offensiv ideologi, mötte en rural befolkning och en bondementalitet som till avsevärd del kunnat växa fram ur en självägande bondeklass.

Integrativa processer

Statsbildningen i Europa under den tidigmoderna perioden betraktas ofta som en *integrativ process* på två plan. Å ena sidan expanderade den internationella ekonomin. Regioner, länder och kontinenter blev alltmer avhängiga av handel och finanssystem som gick på tvärs mot nationsgränserna.¹⁶ Å andra sidan förutsatte statsformeringen att en majoritet av befolkningen gav sitt stöd åt det interna politiska systemet — åtminstone i tysthet och i det långa loppet. Över-

heten stod sålunda inför problemet att uppnå i vart fall en känsla av integration och ömsesidig förståelse mellan staten/ dess ämbetsmän och folket. Det var inte lätt. Utvecklingen tog sig mycket riktigt olika vägar i Europa. I Frankrike och Tyskland var t ex bonderesningarna vanliga under såväl 1500-talet som 1600-talet. I Sverige var upproren färre och mer begränsade efter 1540-talet.¹⁷

Teoretiskt sett kan integration i samhället ta sig skiftande former. Man kan tala om *funktionell integration* då olika grupper samverkar i t ex ekonomiska uppgifter, oavsett vad de sedan tycker om varandra. Ett annat slag av integration uppnås genom utövande av *våld* och *kontroll* uppifrån. En tredje form kan kallas integration genom *identifikation*, dvs genom att man frivilligt delar normer och värderingar. Men också en fjärde variant bör diskuteras: integration genom *interaktion*, genom *kommunikativ kapacitet* — även om interaktionen mera leder till diskurs än till samverkan i sakfrågor.

Slående är, att man i den svenska forskningen om stormaktstiden i regel varit mest öppen för funktionell integration *eller* integration genom kontroll. I det första fallet har man t ex observerat hur Sverige utvecklat ekonomiska nätverk eller utbildningskontakter med resten av Europa. I det andra fallet har man pekat på den militära, administrativa eller ideologiska makten.¹⁸

Gemensamma värdesystem respektive kommunikativ interaktion har däremot varit jämförelsevis mindre uppmärksamade problem. I min egen forskning finns emellertid temat interaktion som en tråd alltsedan 1971. Efter hand kommer det fram allt tydligare i analyser av lokal politisk kultur från 1500-talet till 1800-talet.¹⁹ Särskilt har forskningen under senare år framhävt de arenor för kommunikation, som sockenstämmor och ting utgjorde.²⁰ Men det finns anledning att gå ännu ett steg vidare och fråga vilka värderingar och föreställningar som olika grupper hade. Hur såg böndernas världsbild faktiskt ut? Skilde sig deras synsätt på något signifikant sätt — och i så fall hur — från t ex adels eller prästernas?

Kort sagt förefaller det mig vara på tiden att vi anstränger oss att rekonstruera böndernas uppfattningar på följande områden:

- i *etiska* frågor: vad såg man som rätt och fel, vilka begrepp om rätt och om rättvisa hade man?
- i *religiösa* och *kosmologiska* frågor: trodde man på en Gud och en värld efter denna; vilka normer och beteenden följde av tron?
- i frågor rörande *sociala relationer* och *organisationen* av *samhället*: uppfattade t ex bönderna samhället som horisontellt eller vertikalt organiserat, hölls deras värld samman av hierarkiska principer eller av idéer om jämlikhet och det gemensamma goda?

Uppgiften är inte lätt, i synnerhet om man menar att värderingar och trosföreställningar bör studeras som någonting föränderligt. De ligger visserligen djupare, är mer oartikulerade och mer trögrörliga än opinioner och attityder. Men böndernas syn på världen, på livet och samhället i äldre tid skapades, omskapades och traderades i deras konkreta verksamhet. Deras synsätt byggdes inte

med abstrakta kategorier som stenar till de rena idealtypernas katedraler. Deras sätt att tänka liknade sannolikt inte den moderna intellektuella människans glaspärlespel. Det mentala låg inbäddat i det dagliga slitet.

Ungefär som *Gerald Sider* gjort i ett annat sammanhang, har vi skäl att undra vilken roll som kultur/mentalitet spelade i en tid av förändring.²¹ Fick böndernas värderingar dem att göra motstånd mot förändring? Eller hjälpte de dem att stå ut med förändringarna genom att dölja dem eller omforma dem till någonting som kunde begripas utifrån deras egen erfarenhet? Inte minst: vilken relation till den expansiva överheten impliceras av böndernas värderingar och synsätt — underkastelse eller ömsesidighet?

En metodologisk fundering

Visserligen brukar man hävda att allting är källor för mentalitetshistorikern och kulturforskaren. Men även med ett sådant pluralistiskt och glatt stridsrop, blir källorna ofta få och ofullständiga. Särskilt när man studerar en avlägsen tid. Just därför måste de metodologiska frågorna diskuteras öppet.

I princip har vi fyra möjligheter att göra folkliga föreställningar synliga. Ingen av dem är problemfri:

1. Att tolka böndernas mentalitet via deras egna uttalanden, analys "*inifrån*".
2. Att analysera *material* som härstammar "*uppiifrån*", dvs försöka rekonstruera folkets röst via deras överordnades rapporter.
3. Att använda de ögon som *dåtidens resenärer* hade, besökare som stod på gränsen mellan sin egen kultur och en främmande kultur.
4. Att försöka *tolka handlingar*, t ex kriminella handlingar, som uttryck för underliggande värderingar och synsätt.

Fördelen med den första metoden är naturligtvis att man då utgår från aktörernas egen uppfattning om saker och ting. Men det är inte liktydigt med att utsagorna avslöjar deras värderingar. Dessa kan döljas bakom tillfällig taktik eller vara så självklara, att de inte behöver utsägas. Forskarens uppgift blir att göra det osynliga synligt och att driva en analys som går bakom taktiken, för att nå den berättelse som är böndernas egen. Det är t ex vad *Natalie Davis* gör med de högar av nådeansökningar som skickades in till kungen i 1500-talets Frankrike. Handlingarna är schablonerade för att passa kungen och tidens politisk-rättsliga diskurs. Men *Davis* skalar bort höljet och når in till en kärna som hon ser som folkligt berättande.²²

Då det gäller Sverige under den tidigmoderna perioden, är huvudproblemet att så lite material över huvud taget nedtecknats av bönderna själva. Deras klagopunkter i samband med Dackeupproret måste t ex rekonstrueras via kungens svar på protesterna och samtida historieskrivares uppgifter. Allmogens klagomål till riksdagarna har ofta nedtecknats av präster eller böndernas förtroende-män. De kan vara strukturerade efter vad man trodde skulle vara gångbart att

föra fram på politisk nivå. Ändå är materialet väsentligt för att analysera folkets villkor och mentalitet.²³

I kungliga brev, i domstolarnas protokoll eller i landshövdingarnas rapporter tecknas ibland bönderna och deras situation på ett ganska ingående sätt. Men risken är att överheten förvränger och överdriver, efter sina värderingar och sina speciella syften med berättelserna. Å andra sidan behöver man inte uppfatta varenda rapport om folket som rena fantasier. De är kanske varken sanning eller lögn. Istället kan de, som *Börje Harnesk* uttryckt det, ses som stereotypa eller otillräckliga återgivning av en verklighet, som var främmande och svårbegriplig för åskådarna.²⁴

En komplikation är dock att analysen av "uppiifrån"-material lätt binder forskaren vid ett uppiifrån-perspektiv, även då han/hon egentligen önskar någonting annat. Risken är att det kommer att verka som om historien skapas uppiifrån; man förleds att tro att de normer som överheten försöker inpräglade, faktiskt också blir människornas.

Besökarnas utgångspunkt, i sin tur, är kontrasten mellan den kultur som de lämnat och den kultur som de kommer till. Denna mellan-position skärper i bästa fall deras blick för det unika i det land de besöker. Men den kan också göra dem benägna att se det nya som alltför exotiskt, alltför negativt eller alltför idylliskt, allt beroende på vad de jämför med.²⁵

Den fjärde metoden, slutligen, erbjuder två stora svårigheter. Dels kan ett och samma värdesystem mycket väl ge upphov till olika handlingar. Dels drivs många handlingar fram av annat än av aktörens egna värderingar. Som också *Börje Harnesk* understrukit, ligger problemet alltså i att avgöra *när* beteenden kan tolkas på det ena eller andra sättet.²⁶ Det är dock inte ovanligt att man ger t ex brottsliga handlingar en kulturell tolkning, men den måste då stötts av komparativ kunskap om kriminalitetsmönster och rättssystem.²⁷

Konklusionen blir att det är nödvändigt att arbeta med flera olika material och metoder, om man vill beskriva något så undflyende som vad människorna trodde på, tänkte och tyckte i äldre tid. För att citera en tidig, och tidigt kritiserad, nordisk kulturforskare som *Frederik Troels-Lund*: "Denna historiens flyktigaste olja är alltså växelspelet mellan var enskild grupp människor och deras yttre förhållanden, den doft och färg som låg över dessa för tiden själv, medan den ännu var levande, innan den blev torkad och pressad och satt i historiens herbarium." Doft och färg, atmosfär och kollektiva tänkesätt hittar vi inte överallt i de torkade spåren efter mänsklig verksamhet. När vi söker dem, visar sig samtliga källor och metoder ha uppenbara risker. Det tycks inte finnas någon annan lösning än att pröva flera vägar och söka mentalitetens manifestationer på ett brett kulturellt register.²⁸

Samtidigt är det nödvändigt att fortlöpande diskutera alternativa tolkningar och att hederligt redovisa de tvetydigheter som till sist ändå kvarstår. Ambivalensen kan bero på forskaren — men också på verkligheten. I vilket fall som helst är den nog mer fruktbar på sikt än en entydighet som framtingas med okänslig hand.

Kontrasterande världsbilder?

En tysk köpman som reste genom Sverige i slutet av 1500-talet berättar inlevelsefullt och konkret om den svenska allmogens liv. Det är ingen smickrande bild. Folk sover i stugorna tillsammans med både hundar, katter, höns, kalvar och grisar — i en obeskrivlig stank.²⁹ Det är det primitiva traditionella bondesamhället som träder fram.

Nästan hundra år senare besökte den italienske diplomaten Lorenzo Magalotti Sverige. Han var en berest och begåvad man med stor vetenskaplig och kulturell kringsyn. I fokus för hans intresse stod framför allt det svenska politiska systemet och dess ledande män, men också t ex handel och skatter. Inför svenskarna i allmänhet hade han tydligen blandade känslor. Han framhäver å ena sidan att de höjt sig ur sitt "naturliga råhetstillstånd" genom att man "så allmänt ägnat sig åt studier". Å andra sidan är de högdragna, långsamma och obeslutna: "Det går så långt, att det fordras en hel underhandling för att förmå dem att besluta sig för att gå och äta middag i sällskap med någon."³⁰

Folket får inte Magalottis uppmärksamhet lika mycket som aristokratin, kungafamiljen och de höga ämbetsmännen. Men han gör några intressanta iakttagelser. Dels noterar han att även bönderna deltar i riksdagarna och det politiska livet på hög nivå. Kungen kan varken börja krig eller sluta fred eller ta upp nya skatter utan ständernas stöd, framhåller han. Magalotti är dock benägen att uppfatta dessa formalia som blott och bart sken; de "inblandade märka icke, att de deltaga i en komedi".³¹

En annan synpunkt gäller folket som soldater:

Folket är lämpligt för kriget, emedan det lätt utstår dess mödor och umbäranden samt är sparsamt och måttligt i sitt lefnadssätt. Bättre än någon annan nations soldater finner sig den svenska i alla slags umbäranden /— — / Man kan också med sanning säga, att detta folk icke af naturen är krigiskt, man kan icke hos dem upptäcka en sådan dristighet som verkligen förtjänar detta namn. Högst sällan gripa de till vapen fastän de säga hvarandra kränkande ord med värjan vid sidan.³²

Frapperande är också Magalottis påstående att folket så till den grad "älskar sina lagar och skulle icke lätt kunna tåla att se dem trampade under fötterna". De vill inte ens överträda lagen för att komma åt den förhatliga rådsadeln.³³

Genom besökarnas glasögon ser vi alltså en svensk allmoge som ofta lever under mycket enkla materiella villkor — men som samtidigt får delta i det politiska spelet på hög nivå genom sina valda företrädare. Bönderna finner sig tåligt i krigen men framstår egentligen inte som särskilt aggressiva. Dessutom är de mycket angelägna om att upprätthålla lagen!

Detta är pregnanta iakttagelser. Frågan är vilka värderingar som döljer sig bakom de beteenden som de utländska resenärerna fäst sig vid. Låter sig reseberättelserna förenas med andra analyser av bondesamhällets mentala värld?

Intressant nog kan böndernas inställning till våld och till lagen diskuteras också på grundval av domstolsmaterial.³⁴ Analyser av kriminalitet och social kontroll visar att de seriösa våldsbrotten tenderade att minska i det svenska

samhället under 1600-talets lopp, i vissa regioner redan tidigare. I den meningen kan Magalottis iakttagelse från 1670-talet om bristen på aggressivitet hos det svenska folket ha en viss verklighetsförankring. Går man emellertid till 1400-talet och början av 1500-talet, ligger siffrorna över våldsbrott högt. Men våldet är oftast ganska smått och trivialt. T o m enstaka slag eller oskyldiga knuffar dras inför rätta och kan leda till böter. Straffen blir dessutom ofta ned-satta till mindre belopp, än vad lagens bokstav stadgar.³⁵ De olika observationerna kan tolkas på ett sätt som får konsekvenser för böndernas syn på lagen och rättvisan.

Domstolarna framstår under 1500- och 1600-talen till stor del som en social arena, där individer löste sina konflikter med andra individer genom en rättslig process som ännu inte styrdes uteslutande av professionella domare. I bevisföringen kunde ingå s k edgård, dvs att en anklagad åberopade 12 hederliga män som i sin tur intygade den anklagades oskuld. I domstolen satt en lokalt utsedd nämnd av bönder för att vid sidan av domaren/lagläsaren komma fram till det rimliga domslutet. Praktiskt taget vad som helst kunde dras inför rätta. Målen resulterade i allmänhet i böter. Den förfördelade fick ekonomisk gottgörelse för den skada eller förolämpning han/hon åsamkats. Att våldet ofta var så ringa, tyder på att konflikten många gånger ytterst gällt heder och ära. Våldet kunde vara sista steget i en från början verbal kamp. De mest kränkande invektiv som kunde riktas mot en man var att han skulle vara tjuv, horkarl eller bastard. Kvinnans heder kränktes på motsvarande sätt om hon kallades hora eller tjuvakona.

Det som hände inför rätta tyder i korthet på att bönderna måste ha uppfattat domstolarna också som sin egen arena dit de kunde gå med sina personliga konflikter. Att få rätt innebar i allmänhet att uppnå ekonomisk gottgörelse. Det gällde att med lagens och domstolens hjälp förhandla sig till en ersättning som framstod som rimlig. Det gällde "Recht und Billigkeit" snarare än någon abstrakt idé om Rättvisan.

Under 1600-talets gång professionaliserades domstolarna, samtidigt som hovrätterna inrättades som en instans mellan Kungl Maj:t och de lokala rättsfora. Domstolarna tenderade att alltmer framtona också som maktens teater, ett redskap för statsmakten i dess försök att disciplinera undersåtarna. Men fortfarande var de samtidigt en social och lokalpolitisk arena för bönderna.³⁶

Brottsprofilen i det svenska bondesamhället förtjänar uppmärksamhet också på en annan punkt. Jämfört med många länder i Europa utgjorde stölderna en mycket liten andel av brottsligheten i Sverige. Detta kan sannolikt till viss del förklaras med den ringa urbaniseringen i Skandinavien. Det fanns helt enkelt inte så mycket att stjäla eller så många tillfällen att göra det som t ex i de italienska storstäderna. Men man bör också tillfoga en mer kulturell förklaring. I ett land där en stor del av människorna själva ägde sin jord och sitt lösöre, uppstod det troligen lättare en mentalitet som krävde respekt för vad som var ditt och mitt, än i regioner där feudala herrar utmanade vanligt folk med sina inhägnader, pålagor och förbud.³⁷

Resenärernas rapporter och analysen av beteenden via domstolarnas protokoll kan alltså långt på väg förenas. Vi ser bönder som inte är rika men som är vana att disponera sin jord. Bönder som sätter en ära i att respektera varandras egendomar, som spelar en politisk roll och som är vana vid att åberopa lagen och rättsfora för att uppnå det som de anser rimligt. *Oberoende, respekt för egendom, förtrogenhet* med *lagen* och med domstolarna som en arena där man förhandlar om rätt och billigt. Till saken hör att bönderna också valde en del av sina politiska företrädare vid tingen och där mötte kronans representanter i en dialog om pålagor av olika slag.

Flera nordiska forskare har också redan understrukit lagens betydelse i det medeltida och tidigmoderna Skandinavien.³⁸ Analysen av skandinaviskt material är likaså avgörande, då *Aron Gurevich* lyfter fram lagen som en central kategori i medeltidens föreställningsvärld.³⁹

Men Sverige var också ett lutherskt rike alltifrån senare delen av 1500-talet. Vilken roll spelade den religiösa tron och kyrkan i böndernas värdesystem?

Kyrkohistorikern *Hilding Pleijel* har suggestivt beskrivit allmogens mentala värld under perioden. Hans idéer har varit mycket inflytelserika — ja, närmast paradigmatiska — också bland historiker och etnologer. Pleijel benämner tiden från reformationen och till 1800-talet "Hustavlans tid". Människornas världsbild dominerades enligt hans mening då av den religiöst grundade ideologin om de tre stånden: ecclesia, politia och familia. Inom varje stånd skulle vissa personer vara ansvariga i en patriarkal anda för de övrigas uppträdande, precis som husfadern i ett hushåll. Treståndsläran kan verifieras i uttalanden av biskop Laurentius Paulinus Gothus 1611 och i alla versioner av den lutherska katekesen och de vanligaste psalmböckerna på 1600- och 1700-talen.⁴⁰

Men *betydde* det egentligen någonting vad katekesen, psalmböckerna eller för den delen bibeln predikade? Var den kyrkliga ideologin också en folklig mentalitet? I den frågan är forskningen långt ifrån enig.

Pleijel tar inte själv för givet att den lära som fördes ut av prästerskapet också blev allmänt accepterad av vanligt folk. Men i praktiken är detta hans argumentering. Som ett led i resonemanget presenterar han intressanta data om spridningen av bibeln och andra andliga böcker. Gustav Adolfs Bibel trycktes t ex första gången 1618 och därefter i 8 svenska och 4 icke-svenska versioner, innan den ersattes av Karl XII:s Bibel 1703. På 1700-talet uppgick antalet tryckta biblar till sammanlagt 160.000 exemplar.⁴¹ Det är en imponerande siffra i ett land med en befolkning på cirka 2,2 miljoner kring 1800!

Luthers lilla katekes, som enligt Pleijel var ytterst betydelsefull för den religiösa fostran, översattes av allt att döma till svenska redan på 1530-talet, eventuellt redan tidigare. Prästerna hade order att inkludera partier ur katekesen i sina predikningar. Katekesen var också del av det pedagogiska programmet när prästerna höll husförhör för att kontrollera att folk kunde läsa och begripa Guds ord.⁴²

Att kyrkan verkligen ansträngde sig att instruera människorna att läsa bibeln och katekesen, behöver vi knappast betvivla. Biskoparna närmast tjarar

på prästerna om deras plikt att sprida ordet till folket. Prästerna hackar i sin tur på bönderna som är tröga med att gå i kyrkan. I början av 1600-talet kunde en biskop pompöst avisera, att bibeln inte endast var en bok för prästerna. Den var minsann lika mycket en bok för regenten, en ordning för hushållet, en regelbok för flotta och här, en bok som lärde ut goda bordsseder, en instruktion för resor, en allmän lag, en inspiration för lärare, som hela folket och alla stånd skulle praktisera och lyda!⁴³ Det var förvisso ingen brist vare sig på ambitionerna eller pretentionerna!

Tidens religiösa läsning inympade enligt Pleijel inte bara ideologin om de tre stånden, utan även vissa normer om hur en respektabel människa skulle uppträda. De mest uppskattade och allmänt lästa delarna av bibeln var vissa kapitler i Gamla Testamentet och de Apokryfiska böckerna, t ex Psaltaren, Ordspårboken, Höga Visan eller Syraks Bok. Det var texter som genomsyrades av en realistisk folklig vishet. De underströk dygder som tystlåtenhet, ordhållighet och försiktighet.⁴⁴

På det hela taget, framhåller Pleijel, fanns det en kollektiv fromhet bland bönderna. Han karaktäriserar Sverige under perioden 1500—1800 som ett bondesamhälle där den minsta enheten var hushållet, den nästa avgörande enheten utgjordes av byn, och den sista sociala enheten av relevans för bönderna var socknen. Byn fungerade som ett slutet mikrokosmos. Utanför socknen låg en värld som praktiskt taget inte existerade för bönderna.⁴⁵

Modern historisk forskning har kritiserat Pleijels syntes på flera sätt. Först och främst är hans fokusering på byn som centrum för allmogens kollektiva liv knappast övertygande. Det kan ha gällt vissa regioner. Men som antytts redan ovan, var bebyggelsemönstren helt andra i stora delar av Sverige och Finland. Ensamgårdar eller inbördes isolerade småbyar dominerade i många trakter. Redan detta faktum gör det alldeles omöjligt att generellt beteckna byn som en avgörande social enhet i bondesamhället. Byn fanns helt enkelt inte överallt. Och om den förekom, var den ofta alltför liten för att människornas behov av kärlek, vänskap eller arbetsgemenskap skulle kunna tillgodoses enbart inom dess ramar. Flera fundamentala kollektiva angelägenheter ombesörjdes dessutom varken på by- eller sockennivå, utan på häradstinget.⁴⁶

Pleijel tenderar alltså att krympa allmogens blickfält till en mindre yta, till ett färre antal sociala arenor och ett mindre område för kommunal kollektiv kompetens, än vad som fanns i verkligheten.

För det andra har flera forskare hävdats att Pleijels synsätt ofta är färgat av det "uppifrån-material" som han i sin analys tvingats bygga på. Hans undersökning riskerar därmed att avspegla det kyrkliga undervisningsprogrammet som norm snarare än en genuin folklig kultur. Att biskoparna och prästerna ständigt upprepar att allmogen skall studera de religiösa skrifterna, får oss att misstänka att det i själva verket var skräp med lydnaden. Som *Peter Aronsson* uttrycker det: om människorna verkligen var så disciplinerade och kom till kyrkan och läste de rätta böckerna, varför behövdes i så fall allt detta evinnerliga tjat från prästernas sida?⁴⁷ *Bengt Sandin* har på motsvarande sätt dragit fram

exempel på hur allmogen protesterade mot diktatet att de skulle läsa bibeln och katekesen hemma på söndagarna. Om vi har arbetat hårt hela veckan, menade en dräng, vill vi lämnas i fred på söndagen!⁴⁸

En tredje reservation rör eventuell förändring inom "Hustavlans tid". Även om Pleijel skulle ha rätt vad beträffar 1600- och 1700-talen, kan man undra hur pass framgångsrik den lutherska svenska kyrkan var i sitt pedagogiska projekt omedelbart efter reformationen.

Per-Johan Ödman har t ex framhållit hur motvilliga bönderna var att anamma en ny tro. Reformationen var en långsam process. Att folket slutade att skicka sina barn till städernas skolor kan tolkas som ett tecken på protest mot nymodigheterna.⁴⁹ När bönderna formulerade sina skäl för att revoltera under Dacke, ville de uppenbarligen bli ha tillbaka gammal sed vad gällde gudstjänst och ekonomiska pålagor.⁵⁰

Reservationerna är viktiga. Men de kan ändå inte sägas ha underminerat Pleijels vision helt och hållet. Även om det fanns opposition mot kyrkans politik, tyder bli den höga läskunnigheten bland allmogen på att kyrkans kontroll delvis lyckades.⁵¹ Det kan inte heller förnekas att Pleijel visat att de religiösa skrifterna varit väl spridda åtminstone när man kommer in på 1700-talet. Pleijels idéer är därför fortfarande värda att diskutera och prövas mot andra alternativ.

Om vi tills vidare följer dessa tankar, får vi anta att böndernas föreställningar skulle inkludera följande element:

- en benägenhet att hylla vardagslivsideal som att vara försiktig i kontakten med andra personer, att vara blygsam i tal och uppträdande, att hålla sina löften;
- idén att samhället bestod av tre stånd, vart och ett med sina specifika funktioner;
- en insikt om att bönderna själva tillhörde det tredje ståndet, det arbetande folket;
- viljan att acceptera en patriarkalisk ordning inom ståndet, och kanske också mellan de två första stånden och det tredje.

Denna bild väcker intressanta frågor. Implicerar t ex en bondementalitet av detta slag en viss relation till staten? Kan den förenas med förhandlingar och reciprocitet mellan folk och överhet, eller ger den snarast stöd åt en hierarkisk samhällsordning?

En annan väsentlig fråga är om komponenter i en sådan bondementalitet — t ex patriarkalismen och tron på de tre stånden — var sådant som även andra grupper i samhället höll heligt.

Peter Englund har nyligen publicerat en tankeväckande analys av den svenska adelns ideologi under 1600-talet. Han jämför förra delen av århundradet med den senare, för att identifiera eventuella förskjutningar i tankesystemen. Vid seklets början, hävdar han, bestod kärnan i den adliga samhällssynen av fem pusselbitar:

- tanken att samhället baserade sig på en funktionell delning i olika stånd;
- patriarkalism: sociala relationer var asymmetriska men kännetecknades av ömsesidiga skyldigheter och rättigheter;
- traditionalism: gamla normer och värden borde bevaras, medan förändringar betraktades som negativa;
- en emfas på börd och anor;
- en anti-merkantil hållning: adelsmannen borde inte ha en krämares själ.

Vad hände då under 1600-talets lopp? Englund menar att förändringen var måttlig men signifikant. Adelns ideologi fortsatte att cirkla kring idén om de olika stånden. Man bekände sig fortfarande till patriarkalism och traditionalism, även om förändringarnas vindar inte framstod som lika obehagliga som förut. Däremot svängde inställningen så att meriter och personlig kompetens fick en ökad betydelse vid sidan av bördens, och det skeptiska avståndet till kommersiella aktiviteter minskade gradvis.⁵²

I en recension har idéhistorikern *Bo Lindberg* hävdad, att delar av den adliga ideologin så som Englund fastställer den lika gärna kan sägas ingå i en allmän världsbild under perioden. Treståndsläran och patriarkalismen accepterades t ex också av präster och bönder.⁵³

Debatten pekar på att tre värden sannolikt delades av de flesta människor i 1600-talets Sverige. De skulle med andra ord konstituera en generell mentalitet, snarare än ideologien hos en viss grupp. Vad jag avser är a) *patriarkalismen*, b) en *traditionalistisk* syn på samhället där det som var gammalt och vant gärna hade företräde, samt c) den religiöst baserade *treståndsläran*.

Men härmed är det långtifrån sagt vad dessa föreställningar *betydde* för olika grupper — eller om de kunde kombineras med andra uppfattningar för att skapa en världsbild, som trots allt var speciell för endast en grupp. Ett annat alternativ är att de helt enkelt kunde *användas* på olika sätt av t ex bönder jämfört med adeln. Traditionalism hos adeln skulle t ex kunna leda till bördshögfärd, medan samma mentalitet hos bönder skulle kunna mobiliseras för att försvara medeltida lag som garant för bondens ägande och trygghet. Patriarkalism kan på samma sätt missbrukas för att inskräpa renodlade hierarkiska relationer. Var den rentav en aggressiv ideologi från adelns sida visavi de andra stånden? Eller — som också *Bengt Sandin* och *Peter Aronsson* varit inne på — en manlig strategi riktad mot kvinnor just i en tid då verkligheten tilldelade detta kön en betydelsefull roll för att upprätthålla produktionen?⁵⁴ Men icke desto mindre kunde patriarkalismen också brukas för att etablera ömsesidiga skyldigheter och rättigheter. Treståndsläran, slutligen, ledde i bästa fall till lika stor respekt för det ena ståndets funktioner som för det andras. I sämsta fall tjänade den, i symbios med en stridbar patriarkalism, till att befästa det tredje ståndets hopplösa underordning.

Som *Börje Harnesk* utrett nyligen, är det inte överraskande att patriarkalismen är ett tvetydigt begrepp även i den internationella forskningen. Själv understryker han att patriarkalismen inte var ett statistiskt fenomen, utan kunde

revitaliseras under olika skeden för att fylla varierande behov.⁵⁵ *Lawrence Stone* argumenterar för att patriarkalism eller paternalism "presupposes an inegalitarian, unchanging, hierarchical, social order".⁵⁶ På ett likartat sätt pekar *Gordon J Schochet* på patriarkalismens auktoritära innehåll. Å andra sidan visar Schochet vad gäller England och *Jean-Louis Flandrin* vad gäller Frankrike, att idén om ömsesidiga plikter inkorporerades med den patriarkala ideologin.⁵⁷

Om vi ser till den svenska diskussionen av just 1500- och 1600-talen, är elementet av ömsesidighet mindre märkbart i *Ödmans* analys än i Pleijels. *Ödman* beskriver relationen mellan överheten och folket som en auktoritativ pedagogisk process vilken syftade till att bryta ner den medeltida mentaliteten och ersätta den med en ny som var bättre anpassad till statens behov.

I den medeltida mentaliteten, menar *Ödman*, var det andliga och det världsliga nära sammanvävt, precis som ekonomin låg inbäddad i de sociala relationerna. Det var en holistisk, symbiotisk mentalitet. Men under 1500-talet och senare etablerades någonting annat: en dualismens ideologi som hjälpte kronan att separera män från kvinnor, privat från offentligt, regering från kyrka, ett stånd från ett annat. Detta stärkte i sin tur staten. Det skapade ordning och hierarki, genom splittring. Idén om de tre stånden användes uppifrån och ackompanjerades av nedlåtenhet och förtryck gentemot folkets massa. Den uttryckte dominans och makt snarare än funktionell harmoni. I *Ödmans* tolkning blir de tre stånden just en aggressiv ideologi i statens och kyrkans tjänst.

1600-talets Sverige var socialt orättfärdigt. Enligt *Ödman* använde myndigheterna tre strategier för att få folket att acceptera orättvisan. Den första och mest sofistikerade var att låta bönderna vara representerade i riksdagen och därmed skenbart delta i statens arbete. I verkligheten var de manipulerade — så ser *Ödman* det i *Magalottis* efterföljd. Den andra metoden var att skrämna folk, genom fysiskt våld och bestraffningar utmätta av domstolarna. Den tredje metoden, slutligen, var mildare men sannolikt mer effektiv i det långa loppet: att sprida propaganda i religiös förklädning från predikstolarna.⁵⁸

Ödman målar utan tvivel en bild av det tidigmoderna Sverige som är värd att ta på stort allvar. Men det går också att måla med något andra nyanser och se maktmetoderna som mer dubbelbottnade.

Mycket talar t ex för att bönderna inte endast blev manipulerade i riksdagarna, utan faktiskt var subjekt med egna möjligheter att utnyttja situationen. Forskningen har visat att de rätt ofta hade framgång med de klagomål och krav som de förde fram till kronan.⁵⁹

Intressant är dessutom att notera det språk som präglade den politiska dialogen mellan krona och folk. Gustav Vasa närmar sig sitt folk på ett personligt, ännu mycket lite formaliserat språk. Han skäller, lirkar, argumenterar och vädjar — allt efter situationens behov. Bönderna vände sig å andra sidan i början av 1500-talet lätt familjärt till sin "allerkäraste kung". Senare, och klart märkbart under 1600-talet, ritualiseras allmogens möten med kronan. Bönderna talar om sig själva som "underdånige och ödmjuka undersåtar", "ödmjuka och

trogna skattedragare", "undersåtar och skattskyldige bönder" och liknande. Regenterna tituleras "stormäktigste och allernådigaste kung", "stormäktiga högborna Fröken allernådigaste drottning" etc. Med dessa formler erkänner allmogen att de är kungens/drottningens undersåtar och skyldiga att betala skatter. Ett hierarkiskt mönster har upprättats. Men också en ömsesidighet. Folket förutsätter att monarkerna skall använda sin makt och sin goda vilja till att hjälpa de stackars skattebetalarna i deras bekymmer. Det ligger i regentens roll att visa barmhärtighet och nåd mot sitt folk.⁶⁰

Kurt Johannessons briljanta analys av Gustav Adolfs politiska retorik faller väl in i sammanhanget. Kungens retorik inkluderade nedlåtenhet och misstro visavi folket, samtidigt som elitens "prudencia" glorifierades. Prudencia innebar genuin livsvisdom om världens komplikationer och om rimliga metoder för att uppnå sina mål. Men vad som är väsentligt är att kungen också värderade *rådslaget*, den öppna debatten, som en rationell del av beslutsfattandet. Han önskade uppnå "*concordia*", enighet kring gemensamma lösningar. Också *Kristina* synes ha tillämpat samma strategi. Hon var angelägen att göra klart att vem som helst kunde vända sig fritt och utan fara för repressalier till K M:t med sina klagomål. Senare regenter på 1600-talet tenderade däremot att utveckla mer byråkratiska och militäriska sätt att handskas med politiken.⁶¹

Nils Runeby har betonat att strävan efter "*concordia*" inte uteslutande hade sin grund i tillfälliga taktiska överväganden. Den hade djupare rötter. När allt kommer omkring, var Vasarnas dynasti ganska ung. Utan folkligt stöd var den bräcklig. I den politiska diskursen blev därför det allmänna goda också det som var gott för individer och kungar. I kungaidealet samsades drag av klassisk filosofi med en kristen världsbild och den medeltida normen för en "rex justus."⁶² På motsvarande sätt har *Bengt Ankarloo* framhållit hur *Axel Oxenstierna* förespråkade en paternalistisk välvilja i relation till folket; svenskarna var historiskt och rättsligt ett fritt folk, och bönderna kunde inte berövas sina rättigheter.⁶³

Naturligtvis kunde denna variant av officiell retorik brukas av regeringen för att dölja hård realpolitik. Det är den självklara slutsatsen i en klassisk källkritisk ansats. Men är det så enkelt? Kunde inte kungen bli fången i sin egen retorik, när han predikade ömsesidighet, dialog och enighet för grupper som förstod att använda begreppen för sina egna syften? På samma sätt som många har hävdade vad gäller lagen, kan den politiska retoriken knappast fungera enbart som grov manipulation. Om den skramlade uppenbart falskt och tomt, förlorade den sin avsikt och sitt existensberättigande. Sist och slutligen är retorik inte synonymt med lögn och förställning. Snarare är den en teori om hur man skall övertala och övertyga folk genom att använda argument som ligger nära deras intressen, föreställningar och känslor.

Uppfattad på detta sätt, kunde retoriken få viktiga konsekvenser, då den prioriterade en rationell öppen dialog för att uppnå enighet. Dessa idéer implikerade politiska processer där mer än en grupp fungerade som aktörer, och de gav den politiska diskursen på central nivå en viss likhet med överenskommel-

serna i den lokala självstyrelsens institutioner.

I själva verket, hävdar Runeby, var den svenska regeringsmodellen under förra hälften av 1600-talet baserad på antagandet om ett slags *kontrakt* mellan överheten och stånden, ett kontrakt av ömsesidiga förpliktelser. Relationen mellan kungen och hans undersåtar var därför inte entydigt och exklusivt hierarkisk, utan den hade också inslag av reciprocitet. Men när staten utvecklades i riktning mot absolutism, ledde önskan att upprätthålla ett "gott regemente" till att man blev allt mer benägen att ingripa i människornas liv, antingen det gällde sexuellt beteende eller barnuppfostran och konsumtionsmönster. Efter hand uppstod det alltså en ökande spänning mellan idéerna om kontrakt och dialog, å ena sidan, och "gott regemente" åstadkommet genom socialdisciplinering å den andra sidan.⁶⁴

Att tolka domstolarna och straffutmätningen närmast som statsterror, tycks mig vidare vara en förenkling. Det är visserligen alldeles rätt att häxprocesserna illustrerar en fasansfull, godtycklig rättvisa. Säkert kunde både de och andra rättsinslag skrämja folk till lydnad. Samtidigt hade häxprocesserna i viss mån också ett folkligt stöd, vilket komplicerar tolkningen.⁶⁵ Men häxprocesserna var ändå inte allt som hände vid 1600-talets domstolar. Vanligare än trollpackorna var de mål som rörde mindre våld mellan vuxna karlar eller drängars samlag med pigor; vanligare än dödsstraffen var böterna. Som *Rudolf Thunander* visat, var det också rätt sällan som dödsstraffen verkligen exekverades. Vid häradsrätterna för Småland och Öland utdömdes t ex under åren 1635–1644 cirka 1000 dödsdomar. Men inte mer än omkring 13 % av dem gick i uppfyllelse sedan även hovrätten sagt sitt.⁶⁶

Slutligen finns det skäl att understryka hur häradssting och sockenstämmor fungerade som lokala socio-politiska arenor. Där hade bönderna i hög grad en egen röst och försökte att enas om lösningar på de egna problemen. *Peter Blickle* talar om *kommunalismen* som en samhällelig princip. Under medeltiden och den tidigmoderna perioden tävlade den med feodalismen och dess hierarkiska idé. För att överleva, utvecklade de lägre stånden en hushållsekonomi som i sin tur prioriterade egendom och frihet. För att stå emot kraven uppifrån och utifrån, skapade de gemensamma organ för att driva "det gemensamma goda".

Property and freedom are the direct outgrowth of "domestic necessity" /— — —/ In addition to norms derived from the household are those generated by the structures of communal life: "Public Peace" and the "Common Good". /— — —/ The norms of the Public Peace and the Common Good are developed in opposition to the medieval aristocratic world: the Public peace drives out the feud, while the Common Good replaces the good of the lord.⁶⁷

För Sveriges del är det mindre naturligt än för Blickle att se aristokratin som kommunalismens borna fiende sedan medeltiden. Det är nog snarare så att kommunalismen framstår som en medeltida tradition, institutionaliserad på ting och sockenstämmor. Den hotas på allvar först i och med statsmaktens

ökande ingrepp i lokalsamhällena under 1500- och 1600-talen. Men som också *Peter Aronsson* visat, släppte bönderna aldrig taget om sina egna arenor och deras kompetens, oavsett om staten samtidigt försökte att använda självstyrelsens institutioner för sina egna mål.⁶⁸ Även om feodalismens princip var kännbar i 1600-talets svenska samhälle genom såväl statens som adelns offensiv, hade den alltså fortfarande att leva parallellt med, eller i konflikt med, kommunalismens princip. Bönderna strävade efter att lösa sina egna problem i en anda av förhandling, konsensus och "det allmänna goda".⁶⁹ De försvarade sina egendommar och sin frihet gentemot både stat och adel. När de gjorde det, visste de att hänvisa till lag och rätt. De hade en känsla för vad som var rimligt och vettigt; de var medvetna om sina legala kanaler till överheten.

För att *sammanfatta*, vill jag hävda att böndernas mentala värld bör ha formats inom en viss sfär av fakta och föreställningar:

1. En stark känsla för *frihet* och *egendom*, framvuxen ur historisk erfarenhet i ett land där en stor del av bönderna disponerade sin egen jord så länge de klarade av odlingen och betalade sina avgifter till kronan. Den relativa motviljan mot att stjäla, som en komparativ brottsundersökning ger vid handen, ger stöd åt idén om respekten för var mans egendom.
2. En vana att appellera till lagen, som fick sin näring i förtrogenheten med de fora där rätten administrerades i lokalsamhället. Häradsstingen fungerade inte endast som domstolar där straff utmättes, utan också som arenor för förhandlingar. Av allt att döma blev rättvisa för bönderna därmed inte en abstrakt kategori, utan någonting som var rimligt i relation till sedvana och målens särskilda omständigheter. Man kan ännu en bit in på 1600-talet kanske snarare tala om förhandlingsrättvisa än om professionell juridisk rättvisa.
3. Erfarenheten av *kommunal organisation* framför allt på socken- och häradsnivå, men i vissa regioner även på bynivå. I detta kommunala liv föredrog man gemensamma lösningar i en anda av *konsensus*. Som också *Peter Aronsson* utvecklat, var det nödvändigt för att driva besluten till verkställighet så länge formella regler för majoritetsbeslut saknades.⁷⁰ Dessa betingelser för kollektivt liv fick stöd i de normer för vardagligt beteende, som de mest populära religiösa texterna förde fram. Utan varsamhet, ordhållighet och pålitlighet i det sociala umgänget kunde knappast den kommunala verksamheten fungera.
4. Idén om en *funktionell uppdelning* av samhället i skilda stånd, där bönderna tillhörde det arbetande ståndet.
5. En *patriarkal* ideologi.

Med hjälp av de tre första faktorerna kan bönderna tolkas som aktiva subjekt, både i lokalsamhället och i politik på en högre nivå. De hade *kommunikativ kapacitet* på flera arenor — till skillnad från bönderna i andra länder t o m i riksdagen. Integrationen i samhället skulle i så fall ha tagit sig formen framför allt av *fredlig interaktion* mellan folk och auktoritet. Treståndsläran och patri-

arkalismen *kan* också vara förenliga med en sådan tolkning, förutsatt att man betonar elementen av funktionell ömsesidighet i begreppen.

Å andra sidan är det möjligt att både treståndssläran och patriarkalismen i huvudsak gjorde folket medvetet om samhällets hierarkiska ordning. Frågan blir då i vilken mån som legalismen, kommunalismen och frihetskänslan förmodade att motbalansera detta, lyckades få bönderna att mentalt och i vardagligt handlande stå emot överhetens försök att kontrollera och disciplinera.

Som jag ser det, måste Sveriges historia under den tidigmoderna perioden förstås i ljuset av denna *spänning* mellan två principer. Å ena sidan *hierarkins* princip som upprätthölls framför allt av statsmakten — men i viss mån också av adeln och av bondehushållens egna patriarker. Å andra sidan principen om *förhandling, ömsesidighet, legalism* och *dialog*. Det var en dragkamp som färgade såväl den lokala som den centrala politiska arenan. Den märktes i riksdagen, i socknen eller i domstolarna.

Dubbla budskap och en inbyggd motsats präglade både den politiska retoriken och den kollektiva mentaliteten. Kanske var det just tvetydigheten som sist och slutligen gav människorna chansen att agera i den sociala praktiken.

Noter

1. Se också den historiografiska översikten i E Österberg, "Bönder och annat folk. Det äldre svenska agrarsamhället i historiografisk belysning." *Historisk tidskrift* 1986:3. Under senare år har dock vissa historiker strävat efter att analysera politisk kultur som en kombination av etos och praxis, av mönster för politiskt handlande som stammar både ur grundläggande värdesystem och vardagslivets sociala praktik. Se t ex E Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt — kompromiss — politisk kultur", *Scandia* 55:1 (1989); Harald Gustafsson, *Sockenstugans politiska kultur* (1989); Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena. Tre smålandssocknar 1680—1850* (1992).
2. Dessa element i definitionen av den tidigmoderna staten återkommer med något varierande tyngdpunkter hos de flesta författare som under senare år behandlat frågan. Bakom ligger bl a inspiration från Max Weber. Se t ex en utmärkt begreppsdiskussion hos Harald Gustafsson, "Statsbildning och territoriell integration. Linjer i nyare forskning, en nordisk ansats samt ett bidrag till 1500-talets svenska politiska geografi", *Scandia* 57:2, 1991, s 191 ff.
3. Se Peter Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe* (1978), kap 2.
4. A Gurevich, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen* (1978) s 17. Jfr också Jacques Le Goff, "Mentaliteterna, en tvetydig historia", i *Att skriva historia* (1978) s 244 ff.
5. P Burke a a , s 46.
6. A Gurevich, a a , s 19.
7. Att Finland och så småningom även de f d danska och norska landskapen ingår i det "Sverige" som analyseras, är rimligt. Däremot diskuterar jag inte alls böndernas mentalitet i de områden på andra sidan av Östersjön som inkorporerades i det svenska väldet under stormaktstiden. Det fanns stora skillnader i sociala förhållanden och bondeliv mellan de baltiska staterna och egentliga Sverige. Det stod klart redan för dåtidens betraktare.
8. Se t ex G Behre-L O Larsson-E Österberg, *Sveriges historia 1521—1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet* (1985); E Österberg, "Swedish Peasant Society in a Period of State-making and Expansionism, ca 1500—1700. Structures, forms of organization and influence, some data and problems." *Les communautés rurales*. Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions (1987).
9. Se P M Jones, *The Peasantry in the French Revolution* (1988), s 4, 7.
10. För en systematisk analys av den svenska adelns demografi se I Elmroth, *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600—1900* (Lund 1981).
11. P M Jones, a a , s 7; E Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans* (1979) sv övers 1982, s 34. För en presentation av de komplicerade ägande- och besittningsförhållandena i England se Ulla Rosén, "Privategendom och jordfördelning. Om agrarkapitalismens framväxt i England, Danmark och Sverige", *Scandia* 57:2, 1991.
12. Se G Behre—L-O Larsson—E Österberg, *Sveriges historia 1521—1809. Stormaktsdröm och småstatsrealitet* (1985) och där anförd litteratur; L-O Larsson, "Jordägofördelningen i Sverige under Gustav Vasas regering", *Scandia* 1985; E Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia* I:1 (1935) bil IV.
13. P M Jones, a a , s 8 ff; G Behre—L-O Larsson—E Österberg, a a , s 11 ff.
14. Om adlig jurisdiktion bl a på Bergkvara se L-O Larsson, "Borgrätt och adelsjurisdiktion i medeltidens och 1600-talets Sverige", i *Historia och samhälle. Studier tillägnade Jerker Rosén* (1975); Kenneth Johansson, "Herrar och bönder. Om jurisdiktionen i några småländska friherrskap på 1600-talet", *Scandia* 56:2, 1990.
15. För den allmänna bilden av 1600-talsutvecklingen se t ex G Behre—L-O Larsson—E Österberg, a a .
16. Se t ex Charles Tilly (ed) *The Formation of National States in Western Europe* (1975);

- I Wallerstein, *The Modern World-System I* (1974).
17. Se t ex E Le Roy Ladurie, *Le Carnaval de Romans* (1979); P Blickle — P Bierbrauer — R Blickle — C Ulbrich, *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Altem Reich* (1980); E Österberg, *Mentalities and Other Realities* (1991) kap 9—11.
 18. Se t ex Lars Niléhn, *Peregrinatio Academica. Det svenska samhället och de utrikes studieresorna under 1600-talet* (1983); Sven A Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (1990).
 19. Se E Österberg, *Gränsbygd under krig* (1971); E Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550—1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde." *Historisk tidskrift* 1987:3; E Österberg, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt — kompromiss — politisk kultur." *Scandia* 55:1, 1989.
 20. Se också Peter Aronsson, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena. Tre smålandsocknar 1680—1850*. (1992).
 21. Gerald Sider, *Culture and Class in Anthropology and History* (1986).
 22. Se Natalie Zemon Davis, *Fiction in the Archives: Pardon Tales and their Tellers in Sixteenth-Century France* (1987).
 23. Om böndernas riksdagsrepresentation och klagomålen se även E Österberg, paper till ESF:s konferens i Schloss Reisenberg januari 1991.
 24. Se P Burke, *The historical anthropology of early modern Italy. Essays on perception and communication* (1987), s 71. Jfr också B Harnesk, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (1990) s 11f.
 25. Om termen *liminalitet* i antropologisk forskning — och den insikt som kommuniceras av observatörer som befinner sig mellan två kulturer — se t ex Ulf Hannerz, *Över gränser: Studier i dagens socialantropologi* (1983) s 9—44.
 26. B Harnesk, a a , 1990, s 12.
 27. E Österberg—D Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns* (1988).
 28. Jfr också B Ehn — O Löfgren, *Kulturanalys: ett etnologiskt perspektiv* (1982) s 115; Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (1989) s 24.
 29. Se E Österberg, "Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle — en historia med förhinder". Saga och sed 1985, s 15.
 30. Lorenzo Magalotti, *Sverige under år 1674* (Rediviva, Stockholm 1986) s 64 f, 72.
 31. L Magalotti s 3.
 32. L Magalotti s 20.
 33. L Magalotti s 7.
 34. Den följande analysen bygger framför allt på mina egna forskningar. Se t ex E Österberg—D Lindström, a a (1988); E Österberg, "Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. Tendenser och tolkningar", *Scandia* 57:1, 1991; E Österberg, "Criminality, social control, and the early modern state. Evidence and interpretations in Scandinavian historiography", publiceras i *Social Science History* 1992.
 35. Se E Österberg—D Lindström, a a (1988) s 63 f, 159; E Österberg, a a , *Scandia* 1991.
 36. Se t ex E Österberg, "Social Arena or Theatre of Power? The courts, crime and the early modern state in Sweden", i *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad* (1991). Också Marja Taussi Sjöberg, "Staten och tinget under 1600-talet", *Historisk tidskrift* 1990:2. Intressanta synpunkter på dessa också i K Johanssons pågående avhandlingsarbete.
 37. E Österberg — D Lindström, a a, (1988) s 56 ff, 155 f. Också K Johansson, a a, *Scandia* 1990:2.
 38. K Hastrup, *Culture and History in Medieval Iceland: An Anthropological Analysis of Structure and Change* (1985), s 136, 207.
 39. A Gurevich a a.

40. H Pleijel, *Från hustavlans värld. Kyrkohistoriska folkliksstudier* (Lund 1951), s 13, 17 f, 20 ff. För en intressant och djupgående diskussion av Pleijels synsätt se också Claas Hedlunds pågående avhandlingsarbete om bl a husandakten, Historiska institutionen, Lund.
41. H Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv. En historisk översikt* (Malmö 1941), s 20, 24, 32.
42. H Pleijel, *Katekesen som svensk folkbok*. Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen 22 (Malmö 1922) s 16 ff.
43. H Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv. En historisk översikt* (1941) s 13.
44. H Pleijel, *Bibeln i svenskt fromhetsliv*, s 22; också H Pleijel, *Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folkliksstudier* (1951) s 114.
45. H Pleijel, *Från hustavlans tid* s 11 ff.
46. E Österberg, a a, i *Les communautés rurales*, Recueils de la société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions (1987), s 549 ff; också S Gissel—E Jutikkala—E Österberg—J Sandnes—B Teitsson, *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c 1300—1600* (1981) s 66 ff.
47. Se Peter Aronsson, a a (1992), t ex s 171, 173.
48. B Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600—1850* (1986) s 58 f.
49. P-J Ödman, *Reformationen som pedagogiskt projekt* (manuskript, 1984) s 49 ff.
50. L-O Larsson, *Det medeltida Varend* (1964), s 338 ff.
51. Se också B Odén, "Läskunnighet och samhällsförändring", i *Forskning om utbildning 1975:1*. För en intressant överblick över läskunnigheten i Norden se Loftur Guttormsson, "The Development of Popular Religious Literacy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries" i *Scandinavian Journal of History* 1990:1.
52. p englund, *det hotade huset. adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (1989).
53. Bo Lindberg, "Adlig ideologi under stormaktstiden", i *Historisk Tidskrift* 1990:2.
54. Se också Peter Aronsson, a a (1992).
55. B Harnesk, a a (1990) s 46 ff; även B Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete: Teori och praktik under 1700- och 1800-talen", *Historisk tidskrift* 1986:3; B Harnesk, "Den föränderliga patriarkalismen", *Historisk tidskrift* 1987:2.
56. Lawrence and Jeanne C Fawtier Stone, *An Open Elite? England 1540—1880* (1984) s 412.
57. Se G J Schochet, "Patriarchalism, politics and mass attitudes in Stuart England", *Historical Journal* 1969:12; J-L Flandrin, *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality* (1979) s 120; B Harnesk, a a (1990) s 46 ff.
58. P-J Ödman, *Konformismens triumf. Utvecklingslinjer i svensk 1600-talspedagogik* (1987). En diskussion av Ödmans perspektiv på 1600-talet även hos Rudolf Thunander i hans pågående avhandlingsarbete om Göta hovrätt, Historiska institutionen, Lund.
59. Se t ex Georg Wittrock, *Regering och allmoge under Kristinas förmyndare. Studier rörande allmogens besvär* (1948), s 30 ff, 67 ff
60. Se Konung Gustaf I:s registratur 1—29 (1861—1914); Allmogens besvär, Stockholms län, volym 1 och 3, RA, Stockholm. Jfr rörande begreppet undersåte och dess introduktion i den politiska diskursen även P Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (1981) s 11 ff; E Österberg, "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550—1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen", *Historisk tidskrift* 1987:3.
61. Kurt Johannesson, "Gustav II Adolf som retoriker" i *Gustav II Adolf — 350 år efter Lützen*, utg Livrustkammaren 1982; Svenska Riksrådets protokoll XI, 9 juli 1645.
62. Nils Runeby, "Gudh politie och regemente", i *Gustav II Adolf — 350 år efter Lützen*, utg Livrustkammaren, 1982.
63. B Ankarloo, "Europe and the Glory of Sweden: The Emergence of a Swedish Self-Image in the Early 17th Century", i *Europe and Scandinavia* (ed. G Rystad, 1983) s 244.

64. N Runeby, a a: jfr också G Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates* (1969) och A Florén, "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering", i *Historisk tidskrift* 1987:4.
65. Om häxprocesserna se B Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (1971) bl a s 268ff, 310ff.
66. Rudolf Thunander, *Tusen brott i Småland. Studier i Göta hovrätts Criminaliaserie 1635—1644* (Scripta Minora, Växjö 1990).
67. P Blickle, "The Rural World and the Communal Movement: the Problem", paper presented to the World Congress of History in Madrid, August 1991.
68. Se t ex E Österberg a a, *Scandia* 1989:1; P Aronsson a a (1992).
69. Se t ex Peter Aronsson a a (1992); E Österberg, a a, *Scandia* 1989:1.
70. Se intressanta belägg och resonemang hos Peter Aronsson, a a (1992).

Nils Vollertsen

Danmark, Island, Nordslesvig. Nationale bevægelser og dansk politik 1848—1920

I 1918 blev Island selvstændigt, og i 1920 Nordslesvig genforenet med Danmark. Det løste det islandske og slesvigske spørgsmål en gang for alle. Det, islændingene havde villet siden 1848, et selvstændigt Island, af Danmark anerkendt som suverænt, skete i 1918; og det, nordslesvigerna havde villet siden 1848, en genforening med Danmark, skete i 1920. Den danske regering opnåede i 1918 og 20 også det, den havde villet siden 1848, formelt at bevare det danske riges enhed. I 1918 gik Island således i personalunion med Danmark; og i 1920 knyttede Danmark godt nok ikke hele Slesvig, men så dog den nordlige del, Nordslesvig, til sig.

Skred i det islandske og nordslesvigske spørgsmål 1918 hhv. 1918—20

Det, der satte skred i sagen om Island, var, at Tyskland tabte krigen i 1918, og at de allierede sejrherre understregede, at den var ført som et forsvar for nationernes nationale selvbestemmelsesret. Det danske, nationale håb om at genvinde Nordslesvig ad den nationale selvbestemmelsesrets vej (retten til, via en fokeafstemning selv politisk at bestemme, hvilket land man vil høre til, jvf. Nordslesvig til Danmark), måtte derfor modsvares af en dansk anerkendelse af Islands nationale selvbestemmelsesret (at ethvert folk har ret til at få sin egen stat, og bestemme i sit eget samfund, jvf. Island frit).

Det var både den danske regering og regeringspressen klar over. De vidste, at Island netop nu, hvor det nordslesvigske spørgsmål var aktuelt, måtte blive selvstændigt. I. C. Christensen, Venstres formand, sagde således allerede i juli og august 1918, kort efter, at den tyske fremgang på vestfronten stoppede, at Islands nye stilling som suveræn stat i 1918 viste "dansk respekt for nationalitetens ret, og betydningen heraf", underforstået, for det nordslesvigske spørgsmål, "skal ingen underkende", og: "Gid de store folk", dvs. Tyskland, "måtte lære at respektere nationalitetens ret, som vi gør det". Tyskland og Nordslesvig var ikke nævnt med et ord, men meningen var klar nok.

Den radikale partiavis Politiken mente, at det netop nu af hensyn til Nordslesvig var betydningsfuldt, at Danmark viste så stor en forståelse for det krav om national selvbestemmelse, som lå i tiden. Politiken antydede dog kun en is-